

Nagy Ágoston

Kisfaludy Sándor társadalmi és politikai reflexiói az 1831-es kolerajárvány idején

Az 1831-es kolerajárvány idején a Sümegen élő, ekkor már majdnem hatvanéves Kisfaludy Sándor, az ismert író mint jómódú zalai birtokos nemes a megye táblabírájaként vett részt a védekezésben: a tapolcai járásban az óvintézkedéseket foganatosító részes kirendeltség elnöki tisztét töltötte be.¹ A nem sokkal több mint két hónapig működő fiókdeputáció feladata alapvetően a Veszprém vármegye felé eső határok lezárása, az átutazók, idegenek ellenőrzése, szükség esetén vesztegzár alá vonása volt.² E területnek az 1831. augusztus 1. és október 7. között kelt, a zalaegerszegi központi kirendeltséghez intézett jelentéseit, illetve jegyzőkönyvét maga Kisfaludy szövegezte.³ Dolgozatomban ezen dokumentumok, a ma a tisztiorvosi iratok között megtalálható központi állandó kolerabizottság egyéb iratai, valamint a megyei közgyűlés iratanyaga alapján,⁴ a Kisfaludy elnökletével működő bizottság gyakorlatának vizsgálatán keresztül arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a kolerajárvány és az ellene való védekezés által, a társadalmi-politikai feszültségmezők mentén előidézett konfliktusokat, illetve ezek korabeli percepcióját és a kezelésükre irányuló próbálkozásokat.

Az 1831-es magyarországi kolerajárvány a történeti irodalom fontos és népszerű témája: országos, megyei és városi szinten a védekezés intézményes mechanizmusaival és a betegség demográfiai hatásaival, csakúgy mint orvos- és közegészségügy-történeti vonatkozásaival, illetve a járvány nyomán kitört zendülésekkel és a felső-magyarországi parasztlázadással számos tudományos dolgozat

¹ Kisfaludy Sándor és Zala vármegye kapcsolatáról: Degré 1974.

² A két szomszédos vármegye kolera elleni védekezéséhez lásd a következő áttekintéseket, melyekre magam is jelentős mértékben hagyatkoztam: Dávid 1984 (Veszprém); Czigány 1985 (Zala).

³ Igencsak megkönnyítette a munkámat, hogy a Kisfaludyhoz köthető – javarészt autográf – iratokat a közgyűlési és bizottsági iratanyagból Fára József, Zala megye egykori főlevéltárnoka kiadásra előkészítve összegyűjtötte, átírta, jegyzetelte, és egy rövid bevezetővel látta el. A kéziratból végül mégsem lett publikáció, de az Akadémiai Könyvtárban hozzáférhető: MTA KIK Kt Ms 556/2.

⁴ Zala vármegye 1831-es kolera elleni védekezésének forrásai egyrészt a megyegyűlési jegyzőkönyvekben (IV.1.a.) és iratokban (IV.1.b.), másrészt a tisztiorvosi iratok közé sorolva (IV.11.c.) található meg. A kolerabizottság jegyzőkönyve és belső iratanyaga ma az utóbbi helyen lelhető fel, a kolerajárvány elleni megyei védekezésről a nyolcvanas évek közepén összefoglaló tanulmányt író Czigány László idejében azonban még a közgyűlési iratok között őrizték őket. A Helytartótanáccsal, katonasággal, más megyékkel stb. kapcsolatos külső iratanyag a helyén maradt (IV.1.b. 681. dob. Kolerairatok).

és ismeretterjesztő cikk foglalkozott.⁵ A korszak társadalmi-politikai gondolkodásának történetét tekintve Barta István Kossuth-monográfiája helyezte el mintaszerűen a kolera elleni védekezés és a parasztfelkelés tapasztalatát a Zemplén vármegyéből induló politikus fiatalkori szellemi-politikai életrajzában.⁶ Hasonlóan tett Erdmann Gyula is Lónyay Gábor és a szélesebb zempléni reformellenzék vonatkozásában.⁷ A kormányzat képviselőinek szempontjait tekintve a Borsod, Gömör és Heves vármegyékért felelős Vay Miklós királyi biztosi tevékenységéről készült elemzés.⁸

Tóth Kálmán – e cikk írásakor még megjelenés előtt álló – tanulmánya a korábbi történeti irodalommal szemben azt a kritikát fogalmazta meg, hogy az a kolera politikai jelentőségét mindenekelőtt a narratívákra ráakódott, marxista eredetű, de továbbhagyományozódott ideológiai rétegek miatt értékelte túl. Bár a korábbi kutatásokkal szemben az elsődleges források használatának fontosságára hívta fel a figyelmet, következtetéseit jobbra korabeli nyomtatott szövegek, s nem levéltári kútfők alapján vonta le.⁹ Ez a kritika azonban csak részben, a leegyszerűsítésre hajlamos ideológiai sémák továbbélését és a járvány országos politikai jelentőségének túlbecsülését illetően jogos, a vármegyék jómódú birtokos nemességének, hivatalvállaló nemesi értelmiségének a helyi adminisztratív és közéleti praxis keretei között zajló társadalmi-politikai gondolkodását illetően viszont – ahogyan arra már Barta és Erdmann is rámutatott – nem az.

A politikai feszültségek és konfliktusok vonatkozásában, a kolerajárvány jelentette krízisben, s az ennek nyomán az ország számára rendkívüli állapotnak minősülő helyzetben, élesen kiütözköztek a sajátos közjogi berendezkedésből adódó hatásköri problémák a központi hatalom és a széles autonómiával rendelkező vármegyék, illetve a közigazgatás különböző szintjei között. Ezek egyrészt a központi kormányzat, illetve ennek széles hatalmi jogosítványokkal felruházott képviselői, a királyi biztosok, valamint a szintén központi irányítás alatt álló hadsereg és a vármegyék, illetőleg az egyes törvényhatóságok között manifesztálódtak; végül, ahogyan ezt Kisfaludy elnöki tevékenysége is mutatja, a vármegye járványügyi csúcsszervét jelentő központi kirendeltség és a részes deputációk között. A kolerajárvány elleni védekezés politikumát így mindenekelőtt ezekben a hatásköri összeütközésekben kell keresnünk, melyek az egyes törvényhatóságok és a központi hatalom, illetve a megyei adminisztráció működésének hosszabb távú viszonyrendszerébe, tendenciáiba illeszkednek. Ahogyan a zalai eset is mutatja, az erős ellenzéki hagyományokkal rendelkező vármegyék némelyike, korábbi sérelmeinek tudatában és azokra hivatkozva a krízishelyzetet felhasználhatta akár a kormányzattal szembeni politikai ellenállásra is, a központi hatalom némely

⁵ A pesti kolerazendüléshez: Barta 1961; az északkelet-magyarországi parasztlázadáshoz: Tilkovszky 1955.

⁶ Barta 1966: 46–59. Kossuth és a kolerabizottság kapcsolatához újabban: Bodnár 2016.

⁷ Erdmann 1989: 29–36.

⁸ Angelovics 2015.

⁹ Tóth 2020.

intézkedéseit a törvényes hatáskörön túlterjeszkedő – így alkotmányellenesnek minősített – törekvésekként értelmezve.

Szociális oldalról tekintve a járvány a megyéket kézben tartó szűkebb hivatali, birtokosi és tágabb táblabírói nemesi elitek számára kényszerű alkalmat is teremtett – helyi, regionális és országos szinten egyaránt – a kor rendi társadalmának állapotával (rendi és vagyoni tagoltságával, mentalitásával stb.) való szembeesülésre, illetve az azt feszítő problémák érzékelésére, tudatosítására, privát vagy nyilvános tematizálására is. Ahogyan Kisfaludy mint a megyei táblabírói elitbe tartozó birtokos nemes és országosan elismert író esete is mutatja, a kolerajárvány, illetve az egyéb kollektív krízishelyzetek idején szerzett percepciói, részben elvonatkoztatások révén, tapasztalatokként kumulálódtak, hosszabb távon is beépültek társadalmi-politikai tudáskészletébe, melynek elemei azután a mindenkori praxis során nemcsak előhívódhattak, de módosulhattak is.

A KOLERA ELLENI VÉDEKEZÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE ZALÁBAN: HATÁSKÖRI KONFLIKTUSOK A VÁRMEGYE, A KÖZPONTI ÉS A RÉSZES KIRENDELTSÉG KÖZÖTT

Zala vármegye a Helytartótanács 1831. június 21-én, illetve július 1-jén kelt levelei nyomán, melyekben a „Gállicziában dühösködő epe mirigy” terjedésének megállítására törekvő „rendszabásokat” közölte a törvényhatóságokkal, elsőként július 11-én, Balatonfüreden tartott kisgyűlésén foganatosított járványvédelmi intézkedéseket.¹⁰ A gyűlés, melyen Kisfaludy is részt vett, egy Zalaegerszegezen ülésező úgynevezett állandó kirendeltséget szervezett a megye legtekintélyesebb tisztviselőiből és táblabíráiból az első alispán, Zalabéri Horváth János előlülése alatt.¹¹

A gyűlésen a megye „nagy és különösen hosszabbra nyuló terjedése miatt” ugyanakkor négy járási „egészségre ügyellő” úgynevezett részleges kirendeltség felállításáról is határoztak (az egerszegi és a lövői járásban az állandó deputáció községe miatt ezt nem látták szükségesnek): a Keszthelyen ülésező szántói deputáció élére gróf Festetics László, a kapornakiéra, Nagykanizsára Inkey János, a muraköziére, Csáktornyára Inkey Ferenc, végül a tapolcaiéra, Sümeg központtal Kisfaludy Sándor került mint elnök.¹² E fiókkirendeltségek feladata az volt,

¹⁰ A korabeli megyei közigazgatás működéséhez részletesen lásd Molnár 2000.

¹¹ MNL ZML IV.1.a. 1831. 7. köt. július 11. 1864, 1865. sz. 1–4. A kirendeltség tagjai Herteleidy Károly másodalispán, Skublits Alajos főjegyző, Tuboly Mihály első aljegyző, gróf Festetics László, Sümeghy József cs. kir. tanácsos, Stefanits Farkas zalaegerszegi alesperes, Koppány Ferenc főadószedő, valamint Boldogfai Farkas János, Nagy Antal, Skublits József, Oszterhueber József, Zalabéri Horváth Eduárd, Dvornikovits Mihály és Deák Ferenc lettek.

¹² Állandó járási székhelyek híján a választott elnök illetősége számított: Sümeg mezőváros, ahol Kisfaludy lakott, a szántói járásban feküdt. A tapolcai kirendeltség tagjai Farkas László, Mlinarits István, Oszterhueber György, Mihály és Imre, illetve Zsoldos Gábor sümegi plébános lettek. MNL ZML IV.1.a. 1831. 7. köt. július 11. 1865. sz. 5–6.

hogyan a járási fő- és alszolgabírákkal együttműködve „a magok kerületében” intézzék a járvány elleni védekezést: foganatosítsák a főbb rendszabásokat és az állandó kirendeltség intézkedéseit, a lakosság egészségi állapotáról „környülállásos jelentést” tegyenek, minden újabb esetről informálva a felsőbb hatóságokat, illetve hogy a szükséges esetben tegyék meg a passzusokat¹³ és a „vesztglést” vagy „kontumáciát” (a fertőzött helyekről vagy útlevel nélkül beutazók kötelező karanténba helyezését) illető intézkedéseket. A megye a postaforgalmat és az áruk áramlását is korlátozta: a részes kirendeltség utasította a sümegi postamestert, hogy ellenőrizze a Devecser felől érkező küldemények megfüstölését, valamint érvényesítette a behozatali tilalmat egyes olyan portékákkal szemben, melyekről úgy vélték, terjeszthetik a betegséget (mint a gyapjúbőr).¹⁴ A részes bizottságok együttműködtek a kirendelt orvossal, illetve a különféle építési munkálatokat irányító mérnökkel. A járási szolgabírának kellett gondoskodniuk a vesztglőhelyeken és a határszéleken, utak mentén az örökről, valamint arról, hogy „alkalmas Tagokból” napibér mellett biztosokat nevezzenek ki, akik egy része a vesztglésért, másik részük a zárvonalt bizonyos szakaszának ellenőrzéséért felelt. A járványügyi védekezés kereteit a Helytartótanács szabályozta rendeletileg,¹⁵ intézkedéseinek alapját az 1770-es Mária Terézia-féle *Generale Normativum* előírásai adták.¹⁶ Zala állandó kirendeltsége igen határozottan igyekezett foganatosítani a preventív intézkedéseket, mindenekelőtt a járvány terjedésétől fenyegetett Veszprém vármegye irányában, így Kisfaludy a megyei védekezés centrumában állt. A szigorú megyei közegészségügyi kordonon alapesetben csupán a devecseri-sümegi országút mentén fekvő Hanynál¹⁷ lehetett átkelni, ahol az átutazók számára két „vesztglő ház” és egy kolerakórház felállítását rendelték el. Ezek építési munkálatainak megszervezése, ellenőrzése és működtetése jelentős részben a talpolcai kirendeltségre és annak elnökére hárult.¹⁸

¹³ Ezeket pecsétjükkel hitelesítve az illetékes alispánok és szolgabírák bocsátották ki annak igazolására, hogy az illető nem beteg, és az útja során nem érintett fertőzött településeket.

¹⁴ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 3. 29. sz. 22–23.

¹⁵ Ennek keretein belül ekkoriban már külön közegészségügyi ügyosztály működött, melynek élén helytartósági tanácsosként az országos főorvos (*protomedicus*), Lenhossék Mihály Ignác állt (Felhő–Vörös 1961: 257–262).

¹⁶ Ehhez és a járvány idején kibocsátott helytartótanácsi rendeletekhez: Havasdi 2011: 45–73.

¹⁷ Ma: Nemeshány.

¹⁸ Mivel a megyének erre a célra nem volt elkülönített pénztára, egyéb kasszái pedig kiürültek, ezért az épületeket lehetőség szerint adományokból, illetve az V. Ferdinánd 1830-as koronázási ajándékára összegyűjtött pénzből kellett finanszírozni. MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 20. 21. sz. 12–14. A közgyűlés rendkívüli módon arról is határozott, hogy a megyében lakó tehetősebb nemességet felszólítják: a koronázási ajándék kulcsa alapján adakozzon a védekezésre, hogy „ezen csuppa szabad akarattal, 's' a' szenvedő ember társaikhoz való érzésből” könnyítsen az adózók terhein. A határozat hangsúlyozta, hogy a lépés összhangban áll az alkotmányossággal, nem sérti a nemesi adómentesség elvét, ugyanis a hozzájárulás önkéntes. Ugyanakkor az ezt megtagadók számára morális szankciót helyezett kilátásba: neveiket a jegyzőkönyvbe rendelte iktatni „a' késő maradék emlékére”. MNL ZML IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2332. sz. 41–42.

Kisfaludy Sándor augusztus 8-án nyújtotta be első jelentését, közvetlenül a megyéhez, egyúttal azzal a kéréssel fordult a közgyűléshez, hogy mivel a kirendeltség eredeti tagjai közül többen nem tudnak megjelenni az üléseken, engedélyezzék az általa javasolt újabb személyek kinevezését.¹⁹ Kisfaludy leveleiből arról is tájékozódhatunk, hogy az egyes intézkedéseket a deputáció nemegyszer hosszús vitékat követően, szavazás útján, a „voksok többsége által” hozta, máskor azonban – ha a probléma azonnali döntést tett sürgetővé – az elnök saját hatáskörében intézkedett, amit utólag igyekezett jóváhagyni a részes és a központi bizottsággal is.

Kisfaludy sorozatos panaszai mutatják, hogy feladataik hatékony ellátásához a részes kirendeltségek önmagukban nem rendelkeztek kellő végrehajtó hatalommal. Erre már a bizottság elnökeként végzett munkájának második hetében, augusztus 15-én felhívta a figyelmet, amikor az első alispánhoz címzett levelében rámutatott a járványügyi védekezésért felelős járási szintű bizottságok diszfunkcióira, a megyei adminisztráció nehézkes működésére. Ahogyan az a levélhez csatolt jegyzőkönyvből kiderül, a megyei végzés, amely a védekezésben részt vevő munkások napibérének kifizetését az illetékes szolgabírák jóváhagyásától tette függővé, azzal fenyegetett, hogy „sokan élelem nélkül szűkölködvén, inkább elszöknek és a munkát félbe szakasztják”. E problémát felismerve a bizottság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az illetékes szolgabíró vagy települjön a járvány idejére Hanyra, vagy heti két napon jelenjen ott meg, vagy pedig a kifizetésekhez legyen elégséges a hanyi biztos és a földmérő beleegyezése. Továbbá megállapításra került, hogy a részes kirendeltségnek „sem köre, sem kötelessége, sem hatalma világosan meg határozva nincsen”, a bizottság sem az illetékes főszolgabíróval, Kerkapoly Istvánnal,²⁰ sem a rendfenntartásra rendelt katonasággal „egyért érthető helyzetben nincsen”, s nem kapta meg a megyei végzéseket sem. Ezért arra kérték a központi deputációt, hogy pontosítsa a megyegyűlés határozatát a részes kirendeltség „kötelességének hatalmának világos meghatározása által”, s a szolgabírák a biztosokkal együtt feleljenek a végrehajtásért.²¹

Az alispánnak írt levélben Kisfaludy Sándor a következőképpen summázta saját és kirendeltségének panaszait:

„Ha csak a' T. N. vármegye vagy ezen Deputációnak tellyes hatalmat nem ád, hogy azt, a' mit az idő, hely, és környűállásokhoz képest tanácsosnak gondol, és végrehajtás eszközűl [...] egy helybéli Szolgabírót nem surrogál melleje; – vagy a' második Alispány Úrnak nem adatik által a' Praesidium, ki már hivatallya szerint végre hajtó hatalommal bir; tehát nem látom által, miképpen lehessen így boldogólni.”

¹⁹ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 8. 1991. sz. Ennek a jelentésnek a szövegét nem tartalmazza Fára gépirata. A közgyűlés határozatának értelmében pótlólag Hertelendy Ferenc, ifjabb Hertelendy György, Bogvay György és Nedeczky György táblabírák lettek deputátusok. Lásd MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1990. sz. 79.

²⁰ Kerkapoly 1828. június 8-tól 1834. szeptember 22-ig viselte e tiszte (Molnár [szerk.] 2000: 265).

²¹ MTA KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak (jkv.-melléklet). Sümeg, 1831. augusztus 15. fol. 8r–9r.

Ráismerve „semmi hasznot nem hajtó, egyedül firkálásokkal terhelt” hivatalából adódó tehetetlenségére, valamint háztartása gondjaira hivatkozva már ekkor kilátásba helyezte lemondását.²² A panasz egyik része meghallgatásra talált, a központi deputáció ugyanis Malatinszky Ferenc és Diskay Jonathán szolgabírákat rendelte ki, hogy heti váltásban jelenjenek meg Hanyon. Kisfaludy szerint azonban ez további keveredést okozott, mert a deputáció területi illetékessége Malatinszky kerületére esett, ezért jobbnak látta egyedül őt odarendelni.²³ Továbbá utasította a járási főszolgabíró, Kerkapoly Istvánt, hogy szükség esetén a tapolcai bizottság intézkedéseit „minden kezeinél lévő segéd eszközökkel foganatba venni igyekezzen”. A panasz másik felére azonban a megyei járványügy csúcsszerve az ügymenethez való makacs ragaszkodással reagált, mikor közölte, hogy egyfelől a július 11-i kisgyűlés döntése értelmében a részes kirendeltségek „munkálódása köre körülülállósosan meghatározatva lévén” azt sem kiterjeszteni, sem megszorítani nem áll hatalmában, másfelől hogy a megyei végzések csak a hivatalos helybenhagyást követően adhatóak ki.²⁴

ELTÉRŐ JÁRVÁNYKEZELÉSI STRATÉGIÁK ÉS A SZOMSZÉDOS VÁRMEGYÉK KÖZÖTTI KONFLIKTUSOK

Zala vármegye központi bizottsága folyamatosan tartotta a kapcsolatot a határos vármegyék egészségügyi deputációival (magyar részről: Vas, Veszprém és Somogy, horvát részről: Varasd), illetve a Stájer Hercegség Grazban székelő hasonló járványvédelmi szervével. A szomszédos törvényhatóságokkal való viszony leginkább a Kisfaludyék által felügyelt veszprémi határszakasz kapcsán éleződött konfliktusossá, ugyanis Veszprém vármegye a zalai intézkedéseket saját lakosságának érdekeire és a köznyugalom fenntartására hivatkozva túlságosan szigorúnak tartotta, s több alkalommal is sérelmezte. Veszprém először augusztus 8-án értesítette Zalát, hogy mivel Győr, Komárom, Fejér és Tolna megyékben kiütött az „epekórság” (melynek jellegét ekkor még részletesen nem taglalta), ezért „czielérányosnak láztott leg szorossabb elzárással” védeni magukat. Egyúttal azt is deklarálta, hogy az intézkedések számtalan akadályba ütköznek, mert megnehezítik a mindennapi kereskedelmet, a nyári munkákat és a szegényebb lakosság kenyérkeresetét. A túlzott szigor következtében szerintük „az orvosság mellyet a’ fenyegető rosznak eltávoztatására használni akarunk, magánál a’ rosznál nagyobb veszedelmeket hozna nyakunkra”. Ennek szellemében úgy határoztak: csak azokat

²² MTA KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. augusztus 15. fol. 4r.

²³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. augusztus 21. fol. 11r. A járásokat két alszolgabírói és egy főszolgabírói kerületre osztották. Ezeket hivatalosan számokkal, illetve az illetékes szolgabíró nevével jelölték, esetenként a tapolcai járás keleti kerületét „külső” vagy „füredi”, az északit „sümegei”, a nyugatit „Tapolca melléki” vidékként említették (Molnár 2000: 61).

²⁴ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 17. 36. sz. 25–27.

engedik be a megyébe, akik a megfelelő passzussal rendelkeznek arról, hogy nem haladtak át fertőzött helyen, illetve elkerülhetetlenül szükséges a belépésük. Továbbá kérték Zalát, hogy hasonló feltételek mellett engedélyezze a belépést az egészséges lakosoknak, megígérve, hogy „tüstént” értesíteni fogja őket, amennyiben a járvány kiütne.²⁵ Rohonczy János veszprémi első alispán három nappal később jelezte, hogy Palotán már augusztus 6-án „gyanus nyavaly[át]” tapasztaltak, 10-én pedig „az Epe kórság [...] ki ütött és dühösséggel kezdi mérgét terjeszteni”, másutt azonban nem észleltek megbetegedéseket.²⁶ A veszprémi egészségre ügyelő bizottság augusztus 15-i levelében már nehezményezte, hogy a zalaiak „részirül tett, majd felnyitott, majd ismét megújított” elzárásokról nem értesült hivatalosan, ezért az utazók „káros bizonytalanságnak, kéméletlen zaklatásoknak” vannak kitéve. A hathatósabb együttműködés érdekében azt kérte, hogy a jövőben a zalai szolgabírák ezt közöljék a veszprémi előjárókkal.²⁷ A veszprémi deputáció két nappal később – némileg bagatellizálva a helyzetet – arra hívta fel Zala figyelmét, hogy ugyan Palotán és Litéren már előfordultak megbetegedések, de megyéjük „egészen a legjobb egészségben” van, így indokolatlannak és veszélyesnek tartják az utóbbi szigorú elzárkozását.²⁸ A Helytartótanács kijelölte kereteken belül tehát Veszprém Zalától gyökeresen eltérő járványkezelési stratégiát követett: a köznyugalom megőrzésének érdekében szükségesnek látta továbbra is biztosítani a személyek és az áruk szabad áramlását.²⁹

Veszprém vármegye Zala gyakorlatával szembeni okfejtése egyrészt orvosi, másrészt gazdasági és ezzel összefüggő társadalmi argumentációra épült. Bizottmánya egyfelől friss tapasztalatokra hivatkozva bizonyítottan látta, hogy „ezen nyavalyának elragadása [...] nem a közösülés, hanem a levegő által” történt, melyet azzal látott bizonyítottan, hogy Palotáról a járvány „minden más közülebbit Falukat elmellőzvé” a somogyi Kilitire és Jutra „általugrott légyen”.³⁰ Mind a megyei hatóságok, mind a korabeli orvostudomány bizonytalan volt a betegség jellegével, terjedésének mikéntjével kapcsolatban, sőt abban sem voltak biztosak, hogy egyetlen betegségről van-e szó. Emiatt több állítólagos gyógymód is forgalomban volt, melyeket – a hivatalosság bélyegét rájuk ütve – a Helytartótanács, illetve maguk a megyék is igyekeztek elterjeszteni, de magánúton is terjedtek az információk. A hatóságokat is jellemző bizonytalanságból, illetve a rivális orvosi ajánlásokból eltérő és ingadozó járványkezelési stratégiák következtek.

A veszprémiek a betegség eredetének két uralkodó hipotézise közül az érintkezést – a kor szóhasználatával élve „közösülés” – feltételező ragályossággal szemben a közvetett átvitelt feltételező antik eredetű miazmaelmélet mellett

²⁵ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 8. 1978. sz.

²⁶ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 8. 1979. sz.

²⁷ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 15. 2190. sz.

²⁸ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 17. 2191. sz.

²⁹ Dávid 1984: 297.

³⁰ Ma: Balatonkiliti (Siófok városrésze) és Siójut.

letéve a garast „antikontagionista” álláspontra helyezkedtek.³¹ Ahogy Kisfaludy egyik megjegyzése mutatja, Veszprémben még azzal sem értettek egyet, hogy valóban koleráról van szó: „A’ nyavalya az, a’ mit Zala vármegye Cholérának tart, de ők csak járvány nyavalyának.”³² Másfelől deputációjuk azt hangsúlyozta, hogy a megyei lakosságnak Zalában fekvő szőlőire és külső birtokaira nézve, a mesterembereknek pedig portékáik eladására nézve „kára, ’s veszedelme forogván az illy szoros elzárások által”, ezért az „emberiség, ’s szomszédoságos barátság, ’s egyetértés” alapján Veszprém „keményen történt” elzárását mielőbb oldják fel a zalaiak. A földek haszonvételének az elmaradása és a kereskedelmi korlátozások nyomán a lakosságot ért gazdasági károk várható társadalmi következményeik miatt adtak okot aggodalomra, ezért „talán ezen félelmesnek tartott nyavalyánál veszedelmesebb nyavalyának elhárítására” hivatkozva arra kérték Zalát, hogy a „Köz Jónak, Polgári alapos Törvényeinknek, ’s hozzánk több izben meg mutatott barátságoknak” tekintetbevételével oldja fel a kordont. Amennyiben erre nem kerül sor, kilátásba helyezték, hogy kénytelenek lesznek „egész Magyar nyiltszivűséggel kijelenteni, hogy a’ ne talán Megyénk elkeseredett lakosi között támadható, és a’ szomszéd Nemes Megyéket fenyegető zürzavar és rendetlenség esetében a’ felelet terhét magunkra vállalni nem fogjuk”.³³

A Helytartótanács igyekezett közvetítő szerepet játszani az eltérő járványkezelési stratégiákat alkalmazó s olykor túlzásokra hajlamos megyék között. A Zalának írt levelei után Veszprém egyenesen a kormányzatnál panaszolta be az elzáró intézkedések szigorát. Ennek következtében a Helytartótanács július 12-i rendeletére hivatkozva augusztus 23-án arra utasította Zalát, hogy az „eggyetértőleg az illető Királyi Biztosokkal valamint is a’ szomszéd Törvény hatóságokkal, olly célarányos ellátásokat” tegyen a „jó egészség fentartására”, melyek nem akadályozzák a kereskedelmet, s „a’ köz- és adozó-népnek keresete modja helyre állítását sikeresen eszközölni, és így az ország lakossai boldogságát e’ részben is elő mozdítani igyekezzenek”.³⁴

A nehézkesebb hivatali levelezések mellett a vármegyék közötti közvetlen érdekegyeztetést szolgálták az esetlegesen a központi bizottságok által közösen tartott tanácskozások. Zala augusztus 28-ára, Devecserre hívta közös egyeztetésre s a szükséges határozatok meghozatalára Vas, Sopron és Veszprém vármegyéket – amin azonban Vas megtagadta a részvételt, Sopron részéről pedig senki sem jelent meg. A vasi alispán ráadásul arra az esetre, amennyiben Zala Veszprémmel a szabad közlekedést helyreállítaná, kilátásba helyezte, hogy „magát a’ szükségekkel el látni képes levén” teljesen lezárja a határát. A devecseri tanácskozáson zalai és veszprémi részről

³¹ Ehhez és a korabeli magyarországi orvosi vitákhoz újabban lásd Kiss 2020.

³² MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 10. fol. 23r.

³³ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 17. 2191. sz.

³⁴ MNL ZML IV. 1.b. 681. dob. 1831. szeptember 3. 54. sz. Az ügy szeptember 3-án került a központi bizottság elé, megtárgyalását azonban a következő ülésre halasztották: MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 3. 54. sz. 38.

az első alispán, a határos járás főszolgabírája, az első aljegyző, illetve néhány tekintélyesebb táblabíra vett részt, a zalaiaktól ezek közül az egyik Kisfaludy Sándor volt. Itt is élesen kiütközött a két megye között a betegség természetét és az ebből fakadóan szükségesnek ítélt intézkedéseket illető alapvető szemléleti különbség. Veszprém a helyi orvosokra hivatkozva „az uralkodó epe kország nyavalát” a „Nap keleti epe kországtól” (azaz a kolerától) továbbra is egészen különbözőnek tartotta, nem fogadva el, hogy a betegség érintkezés útján terjed. Ebből fakadóan a zárlat feloldását szorgalmazták. A zalaiak szerint a két betegség azonos volt, amit szerintük a felsőbb rendeletek és az orvosok is megerősítettek, mindazonáltal úgy tartották, nem a kiküldöttek feladata ezt megítélni. Bár Zala továbbra is ragaszkodott addigi, elzárásokra és szigorú ellenőrzésre építő járványügyi politikájához, a tanácskozások eredményeképp megszületett tízpontos határozat azt mutatja, hogy a veszprémiek kérésére bizonyos pontokon enyhített korábbi szigorán.³⁵ Ez elsősorban a Zalában szőlőkkel és földekkel rendelkező veszprémi birtokosokat érintette, akik számára útlevelel ellenében az őszi munkák idejére megnyitották a felsőörsi és a petendi³⁶ utakat, hasonlóképpen a galsai határban földeket bíró tornaiak³⁷ számára is lehetővé tették, hogy hazavigyék terményeiket. Engedélyezték, hogy megfelelő passzusok birtokában kölcsönösen belépjenek a másik vármegyében rendezett vásárookra tartó lakosok is. Megígérték, hogy az alispánok tudósítani fogják egymást, ha feltűnt megyéjükben a betegség, elfogadva, hogy fertőzött helyről még útlevelel sem engednek be senkit. A két kiküldöttség azt is elhatározta, hogy a vasiak hozzáállásából fakadó „kedvetlen érzéseket” egy közös levélben jelzik, figyelmeztetve őket a teljes elzárás társadalmi kockázataira, melyek a járványnál „százszorta” nagyobb veszélyt gerjeszhetnek.

Kisfaludy szeptember 1-jén tudósította a központi választmányt: hallomásból arról értesült, hogy a betegség Veszprémbe, Szentkirályszabadján és egy Pápához közeli faluban is kiütött. Bár tisztában volt vele, hogy Devecserben a veszprémi központi bizottság ígéretet tett, miszerint rögtön értesíti Zalát a járvány megjelenéséről, olyan információkat kapott, hogy „Veszprím Vármegye, a' zendüléstől félvén, semmi helyet el nem fogna zárni”. Erre reagálva saját hatáskörében „modo provisorio”, anélkül hogy ülést tartott volna, úgy határozott, Kerkapoly főszolgabíró küldjön egy biztost Veszprémbe, valamint úgy rendelkezett, hogy az átutazók tíz napig kötelesek vesztegelni saját költségükre, különben visszafordítják őket. Továbbá azt javasolta, hogy a szüret előtti munkákat végző veszprémi szőlőbirtokosokat – akik „ezerenként” vannak Zalában – a hegybírák értesítsék arról, hogy hamarosan le fogják zárni a megyehatárt, és sürgessék meg őket.³⁸

A szeptember 3-i ülésen a központi bizottság nemcsak nem hagyta jóvá Kisfaludynak azt a döntését, hogy a veszprémieket már a hivatalos jelentés megérkezte

³⁵ MNL ZML IV.11.c. 1831. szeptember 3. 68. sz.

³⁶ Ma: Vigántpetend.

³⁷ Ma: Veszprémgalsa és Apácatorna.

³⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 1. fol. 13r.

előtt elzárja, de a devecseri megállapodás értelmében és feltételeivel szabad menetelt engedélyezett a számukra.³⁹ Kisfaludy és a központi deputáció viszonya eközben tovább romlott, utóbbi sérelmezte a velük szemben alkalmazott „igen sértő” hangnemet.⁴⁰ Bár a Veszprémbe küldött biztostól kedvezőtlen híreket kapott, szeptember 4-én Sümegen tartott ülésén a részes deputáció a „voksok” többsége által szembehelyezkedett elnöke döntésével: a központi bizottság álláspontjához hasonlóan „szabad menetelt” követelt a veszprémieknek a hivatalos tudósítás megérkezéséig. Végül, „hosszas vitatások” után Hanynál ötnapnyi veszteglést írtak elő.⁴¹ Kisfaludy ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy mivel a zalai védekezés elvei „a Veszprím vármegyei Principiumokkal egészen” ellenkeznek, így az utóbbi megye minden bizonnyal csak később fogja értesíteni őket a járvány betöréséről, amikor már késő lesz.⁴² Időközben azonban sürgetése ellenére a központi deputáció végzése nem érkezett meg hozzá a tíznapi veszteglés ügyében. A csatolt jegyzőkönyv szerint „igazságosabbnak” gondolta, hogy néhány utas alkalmatlanságot szenvedjen, „mint sem egész Megyénk a Cholera” veszedelmébe döntessék”.⁴³ Szeptember 5-én Horvátország és Stájerország elzárására hivatkozva kompromisszumos megoldásként azt javasolta, hogy szükséges lenne „minden idegent” visszautasítani, és csak „ide valókat, vagy itt birtokosokat” ereszteti be Zalába, a szokásos óvintézkedések mellett.⁴⁴ Ezzel kapcsolatban ugyanakkor a veszprémiek álláspontjához hasonlóan „eleve célirányos rendelkezéseket” kért a megyétől az extraneus szőlőbirtokosokra, hangsúlyozva, hogy „ez adhatna leghamarább okot a zenebonákra”.⁴⁵

Szeptember 6-án tárgyalta a központi deputáció Kisfaludynak azt a jelentését, amely ismét arról tudósított, hogy Veszprémben, Szentkirályszabadján és Marcaltón már kitört a járvány, s a részes kirendeltség ennek nyomán intézkedéseket foganatosított. Ezeket ekkor már arra hivatkozva hagyták jóvá, hogy bár a korábbi ígéretek ellenére Zala még mindig nem kapott hivatalos értesítést Veszprémtől, ám a Helytartótanács által rendszeresen kiküldött ívekből, melyek a megbetegedések számát megyénként és helységenként összegezték, kiderült, hogy a szomszédos vármegyében több megbetegedés is történt. A tapolcai kirendeltség által elrendelt ötnapos veszteglés helyett húsz napot határozott az érintett településekről jövő utazók számára, a többi helységgel azonban passzusok

³⁹ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 3. 64. sz. 44–45.

⁴⁰ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 1. fol. 14r. Vö. MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 3. 64. sz. 46.

⁴¹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 18r.

⁴² MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 4. fol. 15r.

⁴³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 17r.

⁴⁴ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 19r.

⁴⁵ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 5. fol. 19r.

ellenében továbbra is fenntartotta a forgalmat.⁴⁶ Kisfaludy erre reagálva, a veszteglőházak működtetésével kapcsolatos tapasztalatok birtokában, a legfrissebb orvosi ismeretekre, illetve a rossz időjárás és az elégtelen ellátás nyomán potenciálisan fenyegető kollektív erőszak veszélyére hivatkozva az általa eredetileg is javasolt tíz napra kérte leszállítani a karantén idejét.⁴⁷

A központi kirendeltség feddése csak szeptember 8-án érkezett meg hozzá, melynek nyomán Kisfaludy érezhetően sértett választ fogalmazott. Ebben lemondott elnöki hivataláról (melyet, mint írta, „a’ Közjónak szolgálni kívánó” készségből vállalt el), részben megismételve korábbi érveit, és hivatkozva hivatalának nehézségeire és gazdasága gondjaira.⁴⁸ A központi deputáció szeptember 12-i ülésén nem fogadta el Kisfaludy lemondását, s kérte, hogy a helyzetre való tekintettel még egy rövid időre maradjon a helyén, amit szeptember 22-én az érintett tudomásul vett.⁴⁹

A KATONASÁG ÉS A CIVIL HATÓSÁGOK KONFLIKTUSAI

A Zala vármegyében állomásozó katonaság, mindenekelőtt a János főherceg dragonyosezred egy része a járvány alatt karhatalmi feladatokat látott el, és a Helytartótanács vonatkozó utasításainak megfelelően egyéb módokon is részt vett a járványügyi védekezésben.⁵⁰ A kordonok és veszteglőházak biztosításához, a közrend és közbiztonság fenntartásához a reguláris katonaság jelenléte nélkülözhetetlennek bizonyult. Ugyanakkor alkalmazásának a megyei intézkedésekkel való összehangolása királyi biztos nélkül igen nehézkes volt, ugyanis ennek érdekében a vármegye kénytelen volt rendre a Helytartótanácsnak felírni. A katonaság és a megye kolera elleni védekezést intéző szerveinek viszonya kapcsán mindenekelőtt két kérdéssel szükséges foglalkoznunk. Egyrészt azzal, hogy a vármegyéknek milyen opciók álltak rendelkezésére a járványellenes intézkedések betartatásához szükséges fegyveres erő alkalmazását illetően. Másrészt pedig azzal, hogy a civil hatóságokkal milyen konfliktusokhoz vezethetett a katonai egységek mozgása a megyei kordonok felállítását követően.

A kolera nyomán az ország különböző helyein kitört zavargások az effektív zalai járványügyi védekezés és Kisfaludy hivatalvállalásának egy részében már ismertek voltak, mindenekelőtt az informális híráramlás csatornáin és különféle szóbeszédeken keresztül, később azonban hivatalos jelentések útján is. A Pesten, július közepén egyetemista diákok által kezdeményezett, de napokon belül

⁴⁶ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. szeptember 6. 71. sz. 54–55.

⁴⁷ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 21r–22r.

⁴⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 20r.

⁴⁹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 22r.

⁵⁰ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 22. 2178. sz.

szélesebb körben elhatalmasodott zendülésről, mellyel reguláris katonaság és a sebtében felállított városi polgárőrség számolt le, Zala kérésére Pest megye már augusztus 12-én hivatalos beszámolót küldött, amelyet azonban a megyegyűlés csak szeptember 26-án tárgyalt.⁵¹ Hírek jöttek az északkelet-magyarországi megyékben (Gömör, Szepes, Sáros, Abaúj, Zemplén) történetekről is. Itt július–augusztus folyamán a hatósági intézkedések, illetve az azok nyomán a jelentős részben szláv etnikumú s a zárlat miatt éhező nép körében terjedő rémhírek kiterjedt parasztfelkeléshez vezettek.⁵² A nemesség kezdetben maga igyekezett lecsillapítani a kedélyeket: a lázongó parasztokat Balásházy János Töketerében személyesen próbálta megnyugtatni, a sátoraljaújhelyi városőrség szervezésében pedig Kossuth Lajos vállalt fontos szerepet.⁵³

Gömörben, Sárosban és Zemplénben a nemesség fegyverkezésének gondolata is felmerült, egyfelől a lázongó jobbágyokkal szembeni védekezés, másfelől a kormányzatnak való kiszolgáltatottság mérséklésének a céljával, azonban a közrendet augusztus közepére csak a katonaság beavatkozásával sikerült biztosítani. Az udvar igyekezett a saját javára fordítani a helyzetet, hangsúlyozva a törvényhatóságok és a kormányzat egymásrautaltságát, ugyanakkor a megyék nemesi közösségében is tudatosult saját kiszolgáltatottságuk.⁵⁴ A járvány elleni védekezés céljából a helyi autonómia lehetőségeit kihasználva spontán módon megalakult irreguláris milícia típusú közrendvédelmi fegyveres alakulatokat azonban a központi hatalom – saját erőszak-monopóliumával kapcsolatos igénye miatt – nem nézte jó szemmel.⁵⁵ A vármegyék számára a közrend és a közbiztonság fegyveres fenntartására, a kollektív erőszak kitörésével fenyegető járványügyi intézkedéseik foganatosítására (mint a veszteglőházak és a határozat biztosítása) és a rendkívüli helyzet kezelésére potenciálisan többféle forma is adott volt (reguláris hadsereg mint karhatalom, város- vagy polgárőrség, a nemesség általánosabb fegyverkezése, megyei pandúrok, felfegyverzett örök), a gyakorlatban azonban ezek alkalmazásáról nem annyira az elvek, mint inkább az aktuális lehetőségek és kényszerek döntöttek.

A megye a határok lezárásának és a veszteglőházak építésének elhatározásával egyidejűleg igyekezett gondoskodni az ezek biztosítására rendelt fegyveres erőről is. A központi deputáció már augusztus 2-án, arra nézve, hogy a veszteglés miatt „rendetlenségek vagy erőszakoskodások” történhetnek, szükségesnek látta a János főherceg dragonyosezred parancsnokának megkeresését azért, hogy

⁵¹ MNL ZML IV. 1.b. 1831. szeptember 26. 2312. sz. Kisfaludy szeptember 25-én említette a pesti zavargásokat Ujfalvy Sándornak: Kisfaludy Sándor Ujfalvy Sándornak. Sümeg, 1831. szeptember 25. Gyalui 1941: 226. A történetekhez részletesen lásd Barta 1961.

⁵² Részletesen lásd Tilkovszky 1955.

⁵³ Tilkovszky 1962: 418, illetve Barta 1966: 56–57.

⁵⁴ Tilkovszky 1955: 117, illetve Erdmann 1989: 33–34.

⁵⁵ Tilkovszky 1955: 144; Erdmann 1989: 34. A „civil rendészeti alakulatok” kérdését szélesebb történeti-elméleti keretben problematizálta: Bergien–Pröve 2020. Német forrásanyagon ezek történeti elemzését lásd Pröve 2000.

Hanyba rendeljen ki egy káplárt és tizenkét közembert őrségnek.⁵⁶ A megye augusztus 8-án értesülve arról, hogy a területén állomásozó katonaságot kivonják, a védekezéshez „legendő eszközöket, és módokat nem tapasztalván” azzal a kérelemmel fordult az uralkodóhoz, hogy biztosítsa a kolera megyébe való betörésének meggátolásához szükséges katonai erőt.⁵⁷ A Helytartótanács augusztus 19-én értesítette a megyét: a Főhadparancsnokság az ott állomásozó lovasezrednek parancsot adott arra, hogy a vármegye hivatalos felszólítására a helyi elzárási pontok megerősítésében és a járványügyi intézkedések végrehajtásában nyújtson segítséget. Azzal a megkötéssel, hogy a közkatonákat ne osszák túlságosan kis csapatokra, illetve ne terheljék túl se a legénységet, se a lovakat, a vármegye pedig álljon folyamatos érintkezésben az ezredparancsnoksággal, ügyelve arra, hogy a katonaság a megye határain belül maradjon, nehogy emiatt a szomszédos törvényhatóságokkal konfliktusra kerüljön sor.⁵⁸

1831. szeptember 1-jén írt jelentésében Kisfaludy többek között azzal fordult a felsőbb deputációhoz, hogy értesülése szerint a hadsereg vissza kívánja vonni katonáit. A megye kisgyűlése szeptember 10-én foglalkozott az ügygel. A lovasezred parancsnokától azt a hírt kapták, hogy az a Főhadparancsnokság 6-i utasítására Horvátországba, a Dráva mentén felállított kordonhoz fog vonulni. Ezt a megye az említett rendeletek tükrében „nem kevés megilletődéssel” vette tudomásul, nehezményezve, hogy az ezred egy „szomszéd országnak mentésére” indul és cserbenhagyja őket. Ezért kérték az uralkodót, hogy hagyja meg az ezredet a helyén, vagy küldjön egy másik alakulatot.⁵⁹ Kisfaludy a kolera elleni védekezésben részt vevő csapatok kivonását ekkor maga is elhibázott lépésnek tartotta, ugyanis a katonai strázsák határszéleken maradása szerinte „hasznosabb szolgálat a köz jóra, mint sem a fegyvergyakorlásra öszve gyűlés, melyet emlegetnek”.⁶⁰ Utalásából világosan kiderül, hogy a kivonuló katonaság pótlására Zalában is felmerült a nemesség felfegyverzésének lehetősége. Nyolc nappal később azonban, az elzárások következtében növekvő társadalmi elégedetlenség hatására, korábbi állításával szemben már Kisfaludy is helyeselte ezt:

„Nem szóll hiú félelemből, ki minden órában kész személyesen is fegyverre kelni a köz bátorság’ fenntartására. A’ mindennapi tapasztalás, az időknak történetei, az Időnek jelei nyilván ’s újjal mutatták a’ jövendőt.”⁶¹

A nemesség rendvédelmi célú fegyverkezésének felvetéséért a vármegye a királytól és a Helytartótanáctól is feddést kapott. Az uralkodó szeptember 6-án

⁵⁶ MNL ZML IV.11.c. Jkv. 1831. augusztus 2. 21. sz. 14.

⁵⁷ MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1899. sz. 23–23.

⁵⁸ MNL ZML IV.1.b. 1831. augusztus 22. 2178. sz.

⁵⁹ MNL ZML IV.1.a. 1831. 10. köt. szeptember 10. 2207. sz. 7–9.

⁶⁰ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 1. fol. 13r–14r.

⁶¹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 21r–22r.

arra a sérelmére reagálva, hogy a megye „magára hagyatván, belső bátorságáról önerejével kéntelenítettne gondoskodni”, „Atyai, és Királyi Kegyelemmel” intette Zalát, hogy mivel a szükséges rendeleteket megtették, tartózkodjon az alaptalan vádtól, mintha a király az „alatta valói sorsával nem egyaránt viselné szívén” a sorsukat.⁶²

A bizonytalan helyzeten, mely a védekezés legkritikusabb pontján, a Veszprém felőli határszakaszon és a hanyi veszteglőháznál a rend fenntartásához szükséges fegyveres erő kivonásával fenyegetett, Kisfaludy maga igyekezett úrrá lenni. Szeptember 10-i levelében azzal fordult az alispánhoz, hogy az egyik biztoson keresztül azt az információt kapta a határon állomásozó dragonyoskapitánytól, miszerint az őrséget ellátó katonákat visszavonják, a lovasosztály pedig Nagykanizsára vonul. Ezért az alispán rendelkezését kérte a strázsák felváltására, arra hivatkozva, hogy amíg a hanyi veszteglőház működik, addig „fegyveres Őr nélkül nem lehet”. Bár az odarendelt légrádi szabadosokból kiállított katonák is haza készültek, anélkül, hogy a váltást megvárták volna, Kisfaludy a katonaság elmenetelével megduplázta az őrséget.⁶³ Szeptember 22-én már akciója sikeréről számolt be a központi kirendeltségnek. Megjegyezte, hogy Kerkapoly szolgabíró további két megyei pandúrt rendelt az örökhöz, a biztosoktól pedig azt az információt kapta, hogy a felügyelet így „jobban el van látva, mint előbb a’ Katonaság által, melyet a’ Hanyiak, különösen a’ Nemesség, sokféle Praetensiójuk [követelésük] miatt igen megúntak”.⁶⁴ Időközben a helyzet magasabb szinten rendeződött: a kancellária szeptember 23-án értesítette Zalát: az uralkodó jóváhagyta az arra vonatkozó kérést, hogy a dragonyosezred továbbra is részt vegyen a védekezésben, annak kivonását megszüntette.⁶⁵

Kisfaludy augusztus 19-én, az első alispánhoz intézett hivatalos levelében, illetve az ahhoz csatolt bizottsági jegyzőkönyv kivonatában jelentést, valamint „veszedelmes következtetésű rendetlenség” megtörténtéről panaszt tett.⁶⁶ Augusztus 16-a éjjelén ugyanis az Eszterházy gyalogezred egyik kapitányának vezetése alatt egy zászlótartóból és 18 emberből álló katonai csapat, akik Ferdinánd főherceg, magyarországi főhadkormányzó nyílt parancsával kincstári pénzt szállítottak Budáról Zágrádba, annak dacára, hogy fertőzött helyről jött, Hanynál „minden veszteglés nélkül” keresztülment a megyehatáron, majd Csabrendeken beszállítottatta magát. Kisfaludy az eset súlyosságát hangsúlyozva arra is felhívta az alispán figyelmét, hogy maguk a katonák is „beszéllették, hogy pajtásaik mellőlők már számosan haltak volna Cholerában”.

⁶² MNL ZML IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2302. sz. 10–11.

⁶³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 10. fol. 23r.

⁶⁴ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 22. fol. 32r–33r.

⁶⁵ MNL ZML IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2301. sz. 9–10.

⁶⁶ A levelet és annak csatolmányát, a tapolcai fiókdeputáció jegyzőkönyvének kivonatát Angyal Dávid, egyedülként a kolerával kapcsolatos dokumentumok közül, szerepeltette a költő összes munkáinak kiadásában: Angyal (szerk.) 1893: 491–493, 688–689.

Az alispánhoz írott levélhez csatolt jegyzőkönyv kivonatának második részében a deputációra bízott megyei lakosság egészségének védelmére hivatkozó argumentáció mellett határozott politikai okfejtéssel is találkozhatunk. Ennek alaptónusát az a rendi konstitucionalizmus jelentette, amely Kisfaludy politikai gondolkodásában általában véve kiemelt szerepet játszott, de az 1820-as években fel is erősödött, rezonálva az író benyomásaira a bel- és külföldön is növekvő kormányzati despotizmus tendenciájáról, elsősorban az 1822-es megyei ellenállás letörése és az 1830–31-es lengyel „novemberi felkelés” nyomán. E felfogás keretei között Ferdinánd főherceg eljárását Kisfaludy a civil megyei közigazgatás és a reguláris hadsereg közötti feszültségmezőben értelmezte, mint „törvénytelen, minden polgári rendet ’s bátorságot lábbal tapodó, ’s a’ Törvényhatóságokat Katona-önként alá vető, kártékony, ’s a’ Magyar nemzetnek egy részét halálos veszedelembé döntő” tettet. A lényegében a rendektől független, közvetlen kormányzati irányítás alatt álló hadsereg erőszakos szimbolikus-alkotmányos és térbeli határsértésének orvoslása érdekében azt követelte a megyétől, hogy az mielőbb tegye meg „Ö Felségénél érzékeny panaszát”, és „a’ helyben lévő Katona kormánynál is olly rendeléseket” eszközöljön, amelyek elejét vehetik a hasonló eseteknek. A királyi biztosok elutasításával kapcsolatos magánlevelében foglaltakhoz hasonlóan a kivonat utolsó mondata az egyedi ügyet, a hanyi affért országos-nemzeti szintre emelve, önmagán túlmutató jelentőséggel ruházta fel: „ne hogy a’ Nemzetnek belső ’s külső bátorságára állított ’s táplált Katonaság annak hóhérjává vállyon”. Az ügygel az augusztus 22-i kisgyűlés foglalkozott. Itt leszögezték azt a járványvédelmi elvet, hogy a fertőzött területről érkező katonaságnak a megyén kívül kell vesztegelnie, sürgős esetben pedig, amennyiben ez nem lehetséges, tartózkodnia kell a lakossággal való érintkezéstől. Augusztus 8-án a megye ez ügyben már feliratot küldött a Helytartótanácsnak, de Kisfaludy panasza nyomán ismét határozatot hozott a követendő eljárásról: a katonaságnak az előírások betartására való „kínszeréttését meg rendeltetni szorgoltatni”.⁶⁷

A KIRÁLYI BIZTOS ELUTASÍTÁSA ÉS AZ ALKOTMÁNYOS ELLENÁLLÁS

Zala vármegyéhez – Sopronnal és Vassal együtt – a Helytartótanács 1831. július 12-i, 19 574. számú rendeletével Bezerédj György királyi biztost küldte ki. Az indoklás szerint a biztosok alapvető feladata az volt, hogy „a’ jobb rendelések meg tartására ügyeljenek”, és gondoskodjanak a lakosság számára szükséges só és gabona beszerzéséről. A megye azonban alkotmányos érvelésre támaszkodva kijelentette: attól a „törvényes szokásától”, hogy ügyeit más törvényhatóságokkal, a dikasztériumokkal, a sóhivatalokkal levelezései útján „egyenessen közvetlen” maga intézze, illetve közvetlenül forduljon az uralkodóhoz, „el állani nem fog”. Arra hivatkozva, hogy „a Nemzettől gyűlölt és rettegett” biztosok közvetítése

⁶⁷ MNL ZML IV.1.a. 1831. 9. köt. augusztus 22. 2199. sz. 21–22.

nélkül is végre tudják hajtani a kormányzat által rendelt járványügyi intézkedéseket, határozottan elutasították Bezerédj fogadását, és kijelentették, hogy az általa kiadott rendelkezéseket „törvényesekül és kötelező erejűeknek lenni semmi esetekben” elismerni nem fogják. A hatásköri szabályozatlanságot felismerve és alkotmányellenesnek tartva a közgyűlés egyúttal arról is határozott, hogy a következő diétán utasítani fogja követeit: „világos törvény cikkely által az Ország Rendei által” határozzák meg azokat az eseteket, amikor a vármegyékbe biztos küldhető és a törvényhatóság azoknak engedelmeskedni tartozik.⁶⁸

A Helytartótanács tanácsosa, gróf Pálffy Fidél hosszas levélben válaszolt a megye biztosokkal kapcsolatban megfogalmazott alkotmányos sérelmeire. Ebben részletesen indokolta a biztosoknak a járványügyi védekezésben játszott nélkülözhetetlen szerepét, feladataik között külön hangsúlyozva, hogy:

„az egymással határos Törvényhatóságok’ közt az ily nagy fontosságú tárgyra nézve történhető öszve ütközések, és egyenetlenségek [...] a’ helyben munkálódó Királyi Biztos közbejárása mellett hamarább, és könnyebb módon elintéztethessenek, és a’ közveszély zabolázása végett megkívántató rendelések a’ kölcsönös egyetértés eszközése által, annál pontosabban bé telyesítettessenek”.

Leszögezte ugyan, hogy a Tanács tiszteletben tartja a megyék autonómiáját, de egyúttal azt is kijelentette, hogy a „Köz Jónak előmozdítására” és az „Ország Lakosinak az irtóztató Veszedelemtől való óvására arányzott” biztos intézményre a védelem érdekében szükség van. A széles jogkörrel felruházott biztosok ugyanis a központi végrehajtó hatalom közvetlen és gyors gyakorlásával képesek az egyes megyék közötti összhang hatékony biztosítására, a katonaság irányítására és a kamarai hivatalok számára megfelelő utasítások kiadására is.

A leirat a továbbiakban azzal érvelt, hogy a törvényhatóságok „rendeltesítését és tehetőségek törvényes határait” ismerve, azokat „minden Intézzétéleiben a’ maga törvényes épségében megtartani igyekszik”, de „a’ tulajdon Hatalom Kőrének, mely a’ honnyi törvények által megvan állapítva, az Ország Törvényhatóságától való tökéletes elismertetését, és sérthetetlen megtartását tsalhatatlan megkívánnyá”. Ezért megkövetelte, hogy a kiküldött biztos iránt „minden további kifogás nélkül telyes engedelmességgel viseltessenek”, és hajtsák végre az intézkedéseit. Továbbá felszólította a megyét: „inkább valódi hazafiai búzgósággal” törekedjenek arra, hogy hatékonyan elősegítsék a kormányzatnak „a’ közveszély sikeresebb elnyomására intezett gondoskodás[át]”, hogy „a’ szénvedő emberiség gyászos állapotja hova hamarább enyhítettessen”.⁶⁹

A királyi biztos hiányát a katonasággal való kommunikáció nehézsége mellett jól mutatják a lakosság számára szükséges só megszerzésével kapcsolatos adminisztrációs gondok. A zalaiai normális esetben igényeiket nem pusztán

⁶⁸ MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1908. sz. 39.

⁶⁹ MNL ZML IV.1.b. 1831. szeptember 26. 2304. sz.

a nagykanizsai királyi sóházból, hanem a szomszédos megyékből is fedezték. Mivel utóbbi az elzárások miatt megnehezedett, sőt ellehetetlenült, a megye irányítói joggal tartottak attól, hogy a nagykanizsai intézményben nem áll majd rendelkezésre a lakosság számára elegendő só, ezért augusztus 8-án közvetlenül a Helytartótanácshoz fordultak, hogy gondoskodjanak szükséges mennyiségnek a városba szállításáról.⁷⁰ A Helytartótanács augusztus 16-i válaszában arról értesítette Zalát, hogy Veszprémtől olyan jelentést kapott, miszerint leállítják a só „mázsa számra valo” kivitelét a megyéből. A két törvényhatóság között keletkezett konfliktusos helyzetet a kormányzat azzal kívánta elsimítani, hogy mindkettőjüket az illetékes királyi biztosához irányította: hozzanak közösen olyan intézkedéseket, hogy az egyik vármegye a másiknak „ön körére nézve tett ovásai miatt semmi részben szüksége ne szenvedjen”.⁷¹

A Helytartótanács levelét Zala vármegye a már idézett válaszlevéllel együtt tárgyalta szeptember 26-án kezdődő közgyűlésén. Itt korábbi fenntartásait megerősítve felolvasták az augusztusi elutasító levelet, hangsúlyozva, hogy „törvényes Jussaik közé tartozandónak gondolják lenni”, hogy a kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban véleményt nyilvánítsanak, és ne tekintsék őket a végrehajtás „vak eszköz[einek]”. Majd egy hosszas feliratban válaszoltak a Helytartótanácsnak, melyben az intézkedés alkotmányosságát és hatékonyságát vitatva ismételten megtagadták a királyi biztos elfogadását, sőt azt kérték, hogy azokat másutt is vonják vissza.⁷² A biztosokat október 5-én hívták vissza.⁷³ Az utasítással Zala vármegye a november elején tartott közgyűlésében foglalkozott, ahol a Helytartótanács levelét felolvasták, és tudomásul vették, továbbá deklarálták és felíratni rendelték, hogy mivel a biztost nem fogadták el, és érdemben nem is tárgyaltak vele, ezért annak a megyével „ezen túl is semmi végre hajtani kellő dolga n[em] lévén, és hogy n[em] is leend”.⁷⁴

Kisfaludy 1831 szeptemberének végén (kisbarnaki) Farkas Gábor táblabíróhoz (megőzvegyült sógorához) írott levelében arról számolt be a szeptember 26-án kezdődő közgyűlés kapcsán, hogy bár a „Királyi Comissárius” elfogadását újra megparancsolták, Zala azt ismét megtagadta. Az események értékelését tekintve maga is a megye alkotmányvédő rendi ellenzéki álláspontjára helyezkedett:

„Nekünk már csak akkor van Constitutióink, mikor Bécsben akarják. Mind ennek az az oka, hogy a' Vármegyéknek nagyobb része minden törvénytelen parancsolatnak mindgyárt fejet hajtván, a' jobb érzésű, lelkesebb Jurisdictionok elnyomattatnak. Meg érdemlenék azon, Constitutiókat fenn nem tartó Vármegyék, hogy az Orosz

⁷⁰ MNL ZML IV.1.a. 1831. 8. köt. augusztus 8. 1899. sz. 20–21.

⁷¹ MNL ZML IV.1.b. 1831. szeptember 26. 2303. sz.

⁷² Ennek fogalmazványát lásd MNL ZML IV.1.b. 1831. szeptember 26. 2304. sz., illetve a jegyzőkönyvet: MNL IV.1.a. 1831. 11. köt. szeptember 26. 2303. és 2304. sz. 13–19.

⁷³ MNL ZML IV.1.b. 1831. november 7. 2404. sz.

⁷⁴ MNL ZML IV.1.a. 1831. 12. köt. november 7. 2404. sz. 34–36.

önkénynek vaspálczája és korbácscsa alá essenek. A Magyar valóban igen elfajúlt! – Meglehet, hogy az 1822-diki történetek nálunk ismét megújulnak.⁷⁵

Kisfaludy érveléséből kitetszik, hogy az ügyet egyrészt összekötötte Zala vármegye ellenállási hagyományával és az azzal szembeni erőszakos kormányzati fellépés tapasztalatával, másrészt országos-nemzeti szinten, a rendi alkotmány épiségének magasabb szempontjából vonta le a törvényellenesnek tartott biztosok elfogadásából adódó konzekvenciákat, súlyosan megdorgálva azokat a „kollaboráns” megyéket, amelyek eleget tettek a Helytartótanács rendeletének.

Zala nyilvános és Kisfaludy privát éles hangú, határozott elutasítása jelentős részben abból táplálkozott, hogy a megyét uraló, komoly ellenzéki hagyományokkal rendelkező nemesi elitben elevenen élt még az 1821–1823-as rendi ellenállás, illetve az azt leverő kormányzati erőszak emléke. Zala megye élére, miután 1797-ben megtagadta a nemesi felkelők kiállítását, gróf Althan Mihály János főispán helyett adminisztrátort állított az uralkodó, leváltva egyúttal a rebellis megyei tisztségviselőket is. A megye másodalispánja, majd alispánja (1815-ig) az aulikus Sümeghy József, adminisztrátora pedig 1809-től gróf Amade Antal lett.⁷⁶ 1815-től az alispáni hivatalt 1819-ig Szegedy Ferenc, majd őt követően Hertelendy György töltötte be, ezzel ismét az alkotmányosság hívei erősödtek meg. 1821-ben aztán az ekkor már tíz éve diéta nélkül kormányzó I. Ferencnek az újoncok kiállítását, majd 1822-ben a hadiadót papírpénz helyett ezüstben beszedni parancsoló rendeleteivel szemben a megye az adminisztratív ellenállás eszközéhez nyúlt.

A rendeletek végrehajtására az uralkodó Amade adminisztrátort királyi biztostként küldte Zalába. 1823 elején a közgyűlés, illetve a tisztségviselők ismét nem teljesítették a biztos kérését, amire ő válaszul berekesztette, majd feloszlatta a gyűlést, amivel „gyakorlatilag felfüggesztette a megyei önkormányzat működését”.⁷⁷ Amade ezután megkísérelte a tisztségviselőket rávenni az újoncozás végrehajtására, akik ezúttal is megtagadták azt, döntésüket írásba adva. A biztos ezt követően vette igénybe a katonai karhatalom segítségét: 1823 áprilisában a 2. cs. kir. dragonyosezred két százada bevonult Zalaegerszegre, Amade pedig házi őrizetbe vetette a tisztségviselői kart. A karhatalmi erőszak sikeres volt: az érintettek írásban ígéretet tettek, hogy végrehajtják a rendeleteket. A rendi ellenzékét azonban nem sikerült megtörni: a legközelebb csak az év végén összehívott közgyűlésen nyíltan megtámadták Amadét, akit az uralkodó 1824-ben a megye rendes főispáni ki nevezésével buktatott feljebb, az adminisztratív teendőket az új helyettesre, gróf Batthyány Imrére hárítva.

⁷⁵ Kisfaludy Sándor Farkas Gáborhoz. Sümeg, 1831. szeptember 29. Gálos (szerk.): 1931: 472.

⁷⁶ A történeteket a következő alapján foglalom össze: Molnár 2003: 174–191.

⁷⁷ Molnár 2003: 183.

TÁRSADALMI FESZÜLTSEGEK ZALA VÁRMEGYÉBEN A JÓMÓDÚ BIRTOKOS NEMESSÉG HEGEMÓN NÉZŐPONTJÁBÓL

Már esett némi szó arról, hogy a veszprémiek a betegség jellegéről alkotott eltérő felfogásuk miatt, illetve a korlátozások következtében a köznép körében előálló, illetve felerősödő társadalmi feszültségeket érzelve kezdettől fogva más típusú járványvédelmi gyakorlatot követtek, mint a zalaiak. Kisfaludy Sándor igyekezett ugyan megfelelni a felettes szerv, az alapvetően elzárásokkal és „veszteglő intézetekkel” operáló zalai központi bizottság korántsem mindig következetes utasításainak, azonban a kezdeti bizonytalanság után, az újabb tapasztalatok fényében egyre inkább egy veszprémihez hasonló protokollal értett egyet, ami az intézkedések hatékony végrehajtásához szükséges hatalomdeficit nyomán előálló összeközegek túl további konfliktusokat okozott számára.

A szigorú elzárások haszontalanságával és veszélyességével kapcsolatos nézeteinek kialakulása mögött több tényező állhatott. Egyrészt a betegség jellegéről alkotott elképzeléseinek a változása, mely jelentős részben a korabeli orvostudomány bizonytalanságából eredt. A bizottság élén viselt hivatalának második hónapjában, 1831. szeptember 22-én úgy fogalmazott, „még máj napig sem döntött-el az orvosok által azon kérdés: ha a' Cholera ragadós-e, vagy nem”.⁷⁸ Három nappal később a korábban nála vendégeskedő Ujfalvy Sándornak írt levelében már meggyőződéses antikontagionistaként érvelt amellett, hogy a betegségnek „[a]’ folyók, különösen posványok legnagyobb előmozdítóji”, s annak „legelső oka a' meghülés, és a' levegőnek viszontagsága, hirtelen változása”.⁷⁹ Egyúttal maga is népszerűsítette a forgalomban lévő izzasztásos módszert, Stamborszky zalai doktor orvosságainak receptjét, valamint különféle életmódot illető tanácsokat, amelyek kellő időben történő alkalmazásával szerinte a betegség hatékonyan kezelhető, illetve megelőzhető.⁸⁰ Másrészt indokolhatta Kisfaludy nézeteinek megváltozását a veszprémiek védekezéssel kapcsolatos okfejtésének és gyakorlatának a meggyőző ereje. Végül szerepet játszhatott benne a megyében és a tágabb régióban a járvány nyomán előállt akut gazdasági-szociális problémák, illetve a hosszabb távú, strukturális társadalmi válságjelenségek érzékelése.

Bár nem tartozott a megye legnagyobb urai közé, Kisfaludy a zalai *bene possessionati* tekintélyes tagja volt, nem elsősorban vagyona, hanem egyrészt nemzetiségének ősi eredete, rokonsága, kapcsolatrendszere, a gazdag és befolyásos Szegedy familiából származó felesége, az 1832-ben elhalálozó Róza révén, másrészt országos hírű íróként, a nemzeti szellemű helyi kulturális-tudományos intézményrendszer kiépítésében játszott szerepének, illetve a nádor szárnysegédjeként

⁷⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 22. fol. 34r.

⁷⁹ 1831 novemberében felesége betegsége kapcsán Farkas Gábornak az írta, hogy „[a]’ Cholerát okozó Miasma a’ levegőben láttatik okának lenne, hogy gyenge testét a görcsök így előfogták”. Kisfaludy Sándor Farkas Gábornak. Sümeg, 1831. november 13. Gálos (szerk.) 1931: 475.

⁸⁰ Kisfaludy Sándor Ujfalvy Sándornak. Sümeg, 1831. szeptember 25. Gyalui 1941: 227–228.

az 1809-es nemesi felkelés során szerzett presztízsének köszönhetően. A Sümegen élő, a megyében szétszórt birtokain gazdálkodó költő–táblabíró a húszas–harmincas években nem csupán a helyi és az országos politika válságjelenségeivel szembesült, de egyúttal a Zala megye társadalmát feszítő problémákkal, konfliktusokkal és az ezek nyomán időről időre feltörő kollektív erőszak különféle formáival is. Kisfaludynak a társadalmi feszültségekről alkotott, a jómódú birtokos nemesi fősodor felfogását tükröző interpretációja és megoldási javaslatai társadalmi-politikai szempontból nézve alapvetően tradicionalista szelleműek voltak, esetenként azonban a rendi kereteken belül maradván, de elérték az óvatos reformok pedzegetését. Ugyanakkor a válságjelenségek percepciója és diagnózisa úgy a helyi köznépet, mind a számos tekintetben tagolt és rétegzett nemesi társadalmat illetően nemcsak Kisfaludy gazdag tapasztalatait, valamint jó elemzőképességét jelzi, hanem egyúttal – korlátozottan és alapvetően a földesúri paternalizmus attitűdjével, de – szociális érzékenységét is.

A kolera elleni védekezés kapcsán Zala megye társadalmának rétegződésével és feszültségeivel kapcsolatos álláspontja, mely nagy hatást gyakorolt hivatali praxisára, egyes döntéseire is, egy olyan társadalmi válságdiagnózisban gyökerezett, melynek egyes elemeit már megtalálhatjuk abban a fogalmazványban is, melyet feltehetően 1826 körül írt, s János öccsén keresztül a nádornak szándékozott eljuttatni.⁸¹ E szöveg, csakúgy mint a kolera kapcsán írt jelentések, egy konkrét eset, egy feltételezett gyújtogatás miatti balatonfüredi lincselés ügyén mutatott rá akut helyi problémákra, egyúttal szélesebb társadalmi és politikai kontextusba helyezte azokat, s megoldásukra igyekezett konkrét cselekvési tervvel is előállni. Kisfaludy e szövegében a helyi társadalom hierarchikus szerkezetét illetően a mágnásokat, a jómódú birtokosokat, a szegény kismemességet, illetve a köznépet különítette el, a központi hatóságok számára egyúttal követelményként fogalmazva meg a nép körülményeinek és előítéleteinek a megismerését. A környéken a közelmúltban bekövetkezett állítólagos gyújtogatásokat, csakúgy mint az ezek nyomán terjedő rémhíreket és erőszakos cselekményeket különféle társadalmi, gazdasági és politikai okokra (ínség, népismeret hiánya, katonaság jelentette terhek stb.) vezette vissza, melyek nyomán szerinte a lakosság kiszolgáltatottá vált, a megye pedig alkalmatlannak és eszköztelennek bizonyult arra, hogy ezeket kezelje. Kisfaludy diagnosztizálta a nemesi politikai test zavarait, bomlását is: a mágnásokat nemzetietlenséggel vádolta, a kismemesség esetében pedig – amely a „keveredés sokféle módján keresztül” összefonódott a parasztsággal – attól tartott, hogy az összefog az adózókkal, mert „hasonló szükséglet és szerencsétlenséget szenved”. Szerinte az erőszakban és rémhírekben kitörő társadalmi feszültségek tehát a nélkülözők koalíciójához, majd zendülések, sőt forradalom kirobbanásához vezethetnek a megyéket és az országos politikát kézben tartó birtokos nemességgel szemben, ami pedig az alkotmány és végső soron

⁸¹ Kisfaludy Sándor Kisfaludy Jánoshoz (Fogalmazvány). Gálos (szerk.) 1931: 478–489. A szöveg keletkezését kiadója, Gálos Rezső tévesen 1831-re tette. Vö. Gálos (szerk.) 1931: 616.

a nemzet bukását okozhatja. E diagnózis és a krízis megoldására rendelt eszközök a politikai-társadalmi stabilitást kívánták biztosítani. Ennek érdekében Kisfaludy az alkotmány és a nemzet megmaradásának letéteményeseként felmutatott *bene possessionati* hegemon szerepét erősítette volna meg, amelynek alárendelten azonban igyekezett számolni a köznép és a nemesség alsó rétegeinek problémáival és igényeivel is.

Ez a fajta stabilitásra törekvő, hegemonikus jómódú nemesi társadalomszemlélet és limitált, paternalisztikus szociális érzékenység figyelhető meg Kisfaludy 1831-es jelentéseiben is. A járvány közeledtével az informális csatornákon keresztül a tömegek szélesebb körében is félelem terjedt el a betegséggel kapcsolatban, amit Kisfaludy már szeptember elején konstatált: „most már a' köznép is nagyon kezdi hinni a' Cholerát, miolta távolabb vidékekből polgár társaik, és rokonynyaik által annak bizonyos híret hallották”.⁸² A veszprémiek érveit hangoztatva szeptember 8-án a központi kirendeltségnek már a járványvédelmi intézkedések szigora következtében egy küszöbönálló zendülés veszélyeit ecsetelte. A lázongás egyik lehetséges okát abban látta, hogy a Hanyon rossz körülmények között elkülönített, s nem megfelelően gondozott emberek „vagy testi Cholerába eshetnének [...]; vagy politikai Cholerából, a' N[emes] Vármegyének kárára [...] még könnyen erőszak is történhetnék, mint az elejénte sok veszteglő házoknál meg is esett”. Másrészt a júliusi–augusztusi parasztfelkelés rémét felidézve és a magántulajdon sérthetlenségével érvelve sürgette, hogy a szüreti időszakban a szőlőikhez a nem megyei birtokosok is hozzáférhessenek,

„ne hogy a' tulajdonság' jussának akármi okból, de mindég felerlő megsértése által a' politika Cholerának szikrája, melly a' felső vármegyékben már lángba csapott, 's mindenütt valójában régen pislog, helyre hozhatatlan, 's örök kárunkra itt is ki-lobbannyon”.⁸³

Szeptember 10-én közölte az alispánnal: Kerkapoly István főszolgabírótól értesült arról, hogy a járvány beütött a megyébe, véleménye pedig megegyezik az övével az „elzárásoknak veszedelmességére nézve”. Ezért kérte, hogy a „költséges” veszteglőházat szüntessék meg.⁸⁴ Szeptember 14-én a központi kirendeltséghez írott levelében, szolgabíróktól származó információkra hivatkozva ismét megerősítette, hogy a kolera jelen van a megyében, s úgy gondolta, ezzel válaszút elé érkezett a járványügyi védekezés a tágabb régió sorsát illetően, a megváltozott helyzet pedig új intézkedéseket kíván, hogy „a' kisebb veszedelmű physica Cholera

⁸² MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 4. fol. 15r.

⁸³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 8. fol. 21r–22r.

⁸⁴ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levele Zalabéri Horváth Jánosnak. Sümeg, 1831. szeptember 10. fol. 23r.

mellett, a' sokkal veszedelmesebb politika Cholérát" elkerülhesse.⁸⁵ A kérdésben immár határozottan az elzárások feloldása mellett, a szomszédos Veszprém intézkedéseinek példaszzerűségével érvelt, arra hivatkozva, hogy „a' hol elzárások történtek, többnyire mindenütt zendülések támadtak a' köznép között; a' hol pedig a Cholera csak úgy várattatott, 's érkezett, mint valamely szerencsétlen eset, mindenütt békeesség, csendesség maradt”.⁸⁶ Ennek érdekében rögvést ülést tartatott, és a többi taggal, illetve a szolgabíróval és az orvossal együtt egyhangúlag javasolta az elzárások megszüntetését.

A döntést több dologgal indokolta. Egyrészt a potenciális zendülésekkel kapcsolatos álláspontját – mely ez esetben testületi álláspont is volt – fejtette ki részletesen, melyet saját tapasztalatai által hosszabb távon is hitelesítve látott. Eszerint „[a] felingerlett nép [...] igen kész minden legcsekélyebb okból, 's alkalommal a' zendülésre; [...] mivel már sok illy példa van előtte, és minden történetről szintén olyan, sőt még több tudománnyal van, mint más egyes embernek”. Másrészt arra hivatkozott, hogy az elzártak között előre nem látható szükségletek támadnak, amelyeket sem a megye, sem az illetékes földesurak nem tudnak kielégíteni. Harmadrészt azzal érvelt, hogy eddig az országban minden elzárás haszontalannak bizonyult a járvány megállításában. Negyedrész – utalva a járványügyi hatóságok eszköztelenségére – úgy vélte, hogy még ha az elzárásokat proponáló járványvédelem elméletben működne is, a gyakorlatban „katonaság és temérdek költség nélkül” nem kivitelezhető. Ötödször felhívta a figyelmet, hogy az elzárt helyekre egyszerűen nem tudnának még napibérért sem embereket találni a betegek ellátására, tekintve, hogy a nép fél a betegség ragályosságától és a későbbi eltiltásoktól.⁸⁷ Úgy vélte azonban, ha a szabad mozgás lehetősége fennmaradna, akadnának vállalkozók a feladatra. Végül hatodszor: ismét sürgette a megyét és a kirendeltséget, hogy tartsanak legalább egy kisgyűlést „ezen igen fontos, megyénknek javát, vagy veszedelmét meghatározó kérdés” eldöntésére, illetve javasolta, hogy az állandó kirendeltség, mely ténylegesen végrehajtó hatalommal bír, mindig a „Cholera úttya előtt, de közel tartózkodék”.⁸⁸ Szeptember 22-i levelében, értesülve a központi deputáció döntéséről, mely lemondását nem fogadta el, bejelentette: a szükséges „rövid időig” a helyén marad. Három nappal később aztán ismételten kérte az elzárások megszüntetését „némelly ovó és oltalmazó” rendelkezések fenntartása mellett. Arra az esetre, ha az állandó deputáció továbbra is fenn szándékozik tartani a karantént, új elnök kinevezését kérte.⁸⁹

⁸⁵ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 27r.

⁸⁶ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 25r.

⁸⁷ Vö. Kisfaludy Sándor Ujfalvy Sándornak. Sümeg, 1831. szeptember 25. Gyalui 1941: 227.

⁸⁸ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 27r.

⁸⁹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 25. fol. 37r.

Kisfaludy sajátos helyzetértékelése és javaslatai mögött Zala vármegye – illetve annak szűkebb északi és keleti része – (nemesi) társadalmával kapcsolatos tapasztalatai álltak. A vármegyében tekintélyes számú nemes élt, az 1829-es összeírásban 3949 családban 9236 nemes férfit vettek számba, akik közül közel két és fél ezer fő a tapolcai járásban lakott. A megyében lakó nemesek majd 90%-a azonban a kisebb vagyonú vagy vagyontalan, alacsonyabb műveltséggel rendelkező kismemesek közé tartozott (kurialisták, armalisták, illetve az utóbbiak közül a jobbágytelken ülők, de számolhatunk még a nemesi társadalom határán élő agilisokkal és kétséges nemesekkel is), közülük sokan a tapolcai járás kuriális falvaiban laktak. Ez a tömeg a közfelkiáltás helyett a fejenkénti szavazást elrendelő 1819-es kancelláriai rendelettel jutott szavazati joghoz a megyei tisztújításokon, ami maga után vont a befolyásolásukra való tisztességtelen törekvések megjelenését is.⁹⁰ A kismemesség Zalában a kolera idején már aktív politikai jogokkal rendelkező tömeget alkotott, mely jogait és kötelességeit tekintve a jómódú nemességhez, míg életmódját, műveltségét illetően a parasztsághoz állt közelebb. A megyei elit kénytelen volt számolni velük, s igen hasonló volt a helyzet Veszprémben is, ahol az 1848 előtti évtizedekben az össznépszerűség 13–15%-át zömmel kismemesek tették ki.⁹¹ Kisfaludy a nádornak szánt szövegben kifejtettekhez nagyon hasonlóan látta a kolera, pontosabban az elzárások által okozott krízishelyzetet, mely értelmezése szerint robbanással fenyegetett. Szeptember 14-én már arról számolt be a központi kirendeltségnek, hogy a többnyire nemes szentantalfaiak „már fenyegetőztek, hivatalos tudósítások szerint, az elzárás miatt”.⁹² Kisfaludy szerint a megye rendjére nézve a „legnagyobb veszedelem pedig az lehetne, a’ minék minden Nemességgel bővelkedő vármegye ki vagyon téve, ha a’ köz nemesség a’ köznéppel együtt zendülne a’ birtokosabb, de számra sokkal kevesebb Nemesség ellen, a’ mitől itt különösen tartani lehet”.⁹³

Hogy az a zalai közegészségügyi védekezésben részt vevő, jól tájékozott táblabírói réteg félelme, melyhez Kisfaludy is tartozott, a helyi (nemesi) társadalom viszonyainak ismeretében miért nem volt teljesen irreális, azt – a lakosság eltérő összetétele dacára – egyes északkelet-magyarországi események is mutatják, melyekről hivatalos és informális csatornákon keresztül a Dunántúlon is gyorsan tudomást szereztek. A több megyére áterjedt parasztlázadás alapvetően ugyan a dunántúlinál sokkal rosszabb körülmények között élő, jelentős részben szláv etnikumú parasztság tömegeit fordította a nemesség és az uradalmi tisztek ellen, de Zemplénben, ahol tekintélyes számú kisbirtokos, illetve birtoktalan kismemes élt, előfordult, hogy kismemesek is csatlakoztak a felkeléshez. Nagymihály környékén

⁹⁰ Molnár 2003: 177–178.

⁹¹ Hudi 1995: 34–35.

⁹² Itt állítólag egy jómódú nemes izgatott. Vö. Czigány 1985: 90.

⁹³ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 26r.

arra is akadt példa, hogy kurtanemesek álltak a spontán paraszti tömegmozgalom élére, igyekezve saját hasznukra fordítani az eseményeket.⁹⁴

Kisfaludy értelmezésében a „politika Cholera”, mint elkerülendő legfőbb veszély tehát a rendi társadalom alsó, de túlnyomó többségét adó rétegeinek, a speciális dunántúli helyzetben az életforma és családi kapcsolatok által összekötött nemes és nem nemes elemeknek a „koalícióját” és felkelését jelentette a megyét kézben tartó, de csupán néhány száz családfőre rúgó jómódú birtokos nemességgel szemben. A lázadás, felkelés – vagy korabeli szóhasználatul „zenebona” – jelenségére a Kisfaludy által használt kifejezés nem számított ugyan gyakorinak a korban, de másutt is a nyomára akadhatunk. A zempléni reformerek köréhez tartozó Balásházy János is használta Vörösmarty Mihályhoz írott egyik levelében, amikor arról tudósította, hogy „[i]tt nemcsak az indiai, hanem az előítéletek s talán a muszka incselkedések által élesztett politikai cholera is dühösödik”.⁹⁵ A levél több mint kétharmada ezt a „2-ik cholérát”, azaz a parasztlázadást, illetve annak okait tárgyalta. Közvetlenül az események után, elsősorban személyes tapasztalataira támaszkodva Balásházy egy hosszabb értekezést is írt a járványügyi intézkedések nyomán Felső-Magyarországon kitört lázadásokról.⁹⁶ Ebben már úgy vélte, hogy a felkelés kitöréséhez „csekélységek szolgáltak gyúlasztó szikrául”, az eredményt azonban az „értelmes közönség valóságos politikai irányú lázadásnak” vélte. Megjegyezte azt is, hogy bár a zavargások nem politikai okokból törttek ki, ám „észre lehetett venni a’ lázadtak beszédéből ’s tetteiből, hogy keveredett abba, ’s ébredt abból ilyen fajta gondolat is”.⁹⁷

Balásházy leveléhez hasonlóan a Kisfaludy-féle szóhasználat is a valósnál óhatatlanul tudatosabb politikai motivációkat tulajdonított a felkelőknek, mint ami – ahogy Balásházy könyvében ezt utóbb (ön)kritikusan el is ismerte – a megyei nemességre a felkelés ideje alatt jellemző volt. Az adózó nép potenciális lázadását Kisfaludy épp a kisenemesi tömegek csatlakozása miatt tartotta veszedelmesnek. Ugyanakkor víziója inkább egy olyan pre- vagy maximum protopolitikai jellegű felkelést vázolt, amely csak a jómódú birtokosokra és az alkotmányra jelentett következményeire nézve tekinthető politikainak. Mindazonáltal, ahogy Tilkovszky Lóránt kimutatta, az északkelet-magyarországi parasztlázadás során néhány példa

⁹⁴ Tilkovszky 1955: 94–97; Erdmann 1989: 31.

⁹⁵ Balásházy János Vörösmarty Mihályhoz. [Sátoraljaújhely?], [1831]. Czapáry (szerk.) 1900: 330–331.

⁹⁶ A munkával – előszava szerint – szerzőjének kettős célja volt. Egyrészt úgy vélte, hogy mivel a lakosság körében sokan „fonák véleményt” alakítottak ki az eseményekről, ezért „szükséges őket felvilágosítani”, másrészt a történelmi emlékezet számára, egyúttal preventív céllal, hogy e „történeteknek nyomtatás általi közzététele tudósítani fogja a késő maradékot, s talán egy hasonló szerencsétlen jövődöben élőknek, útasítást fog nyújtani helyes rendszabások tételire” (Balásházy 1832: [3]). A könyv a felkelés kialakulásához és gyors tovaterjedéséhez vezető okok rendszerességre törekvő szociokulturális magyarázatát adta, amely a nép műveltségi szintjével és a korabeli informális nyilvánosság sajátosságaival volt összefüggésben, egyúttal az okok pusztá feltárása mellett már hangsúlyt fektetett a megelőzés részeként a nép felvilágosításának programjára is.

⁹⁷ Balásházy 1832: 9.

mégis akadt arra, hogy valamely írástudó – feltehetően egy, az analfabéta paraszti sokasághoz képest műveltebb és politikailag tájékozottabb kismemes – a rendi társadalom fennálló hierarchiájával, uralmi viszonyaival szembenálló, politikai tartalmú kiáltványként öntötte formába a felkelők követeléseit.⁹⁸

Kisfaludy a „politika Cholera” elkerüléséhez a zárlat enyhítése és a szabad mozgás biztosítása mellett – okulva a korábbi tapasztalatokból – többek között a tömegek előítéleteinek a társadalmi rend fenntartásában betöltött szerepére hívta fel a megyei központi deputáció figyelmét: „A’ köznépnek balitéletét háborgatni, vagy akadályoztatni tilalom ’s erőszak által mindenkor veszedelmes. Ezt az egész emberi nemzetnek történetei bizonyítyják.”⁹⁹ A hasonló krízishelyzetekben a társadalmi stabilitás fenntartását preferálva nem az aktív kormányzati-törvényhatósági beavatkozást, illetve a „nép felvilágosítását”, hanem egyfajta „laissez faire” hozzáállást javasolt, ami idegen volt nemcsak a kormányzat válságkezelési elveitől, de egyes vármegyék járványvédelmi stratégiájától is. Hogy milyen hatást gyakorolt Kisfaludy gondolkodására az 1831-es kolerajárvány tapasztalata, azt jól szemlélteti 1838-ban, Fáy Andrásnak írott levelének egyik sora:

„Ha meggondoljuk, minő irányt vett az adó által nyomtatott nép a’ gyújtogatások’, és Cholera’ idejében, hát inkább feltehető, hogy Dózsa’ időkorát nem a’ Pesti Hirnap idézheti elő; hanem az, ha az adózón [...] könnyebíteni nem akarunk.”¹⁰⁰

Az idézett mondat nem csupán azt árulja el, hogy évekkel később, egy újabb kritikus helyzetből visszatekintve az egykori gyújtogatások, a kolera és a kontribúció okozta társadalmi feszültségeket egy nagyobb, alapvetően prepolitikai jellegű narratíva keretei között értelmezte, de rámutat szociális érzékenységének korlátaira és paternalista jellegére is.

* * *

Kisfaludy Sándor utolsó jelentését 1831. október 1-jén küldte a központi bizottsághoz.¹⁰¹ Zalában a járvány a legsúlyosabban a tapolcai járás területén pusztított, ugyanakkor a megyében statisztikailag elenyésző volt a halálozások száma.¹⁰² A szomszédos Veszprém országosan közepes nagyságúnak számító mortalitása 100 emberre vetítve több mint négy és félszerese volt a zalainak.¹⁰³ Hogy ebben pontosan milyen szerepet játszottak a két megye által követett eltérő járványvédelmi stratégiák, illetve konkrétan a Kisfaludy által foganatosított intézkedések, aligha megállapítható. Kisfaludy rövid hivatali praxisának vizsgálata arra igyeke-

⁹⁸ Tilkovszky 1955: 148–152.

⁹⁹ MTAK KIK Kt Ms 556/2, Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. szeptember 14. fol. 25r–27r.

¹⁰⁰ Kisfaludy Sándor Fáy Andrásához. Sümeg, 1838. február 6. Gálos (szerk.) 1931: 512–513.

¹⁰¹ MTAK KIK Kt Ms 556/2. Kisfaludy Sándor jelentése a Központi Kirendeltségnek. Sümeg, 1831. október 1. fol. 38r.

¹⁰² Czigány 1984: 88–89.

¹⁰³ Lásd az összesítő táblázatot: Dávid 1984: 308–310.

zett rámutatni, hogy a kolera elleni védekezés gyakorlata implikálta a társadalmi és a politikai reflexiót is. Többek között Gergely András hívta fel a figyelmet arra, hogy a kolerajárvány és a parasztfelkelés

„a valóságos okok, a valóságos helyzet számbavételére a belülről is tagolt nemesség érdekeinek újrafogalmazására ösztönzött; eszmecsere, politikai aktivitásra készítvén mindazokat, akiknek erre a nagyjában-egészében még mindig változatlan viszonyok között terük nyíltott”.¹⁰⁴

Még akkor is, ha a politikai-társadalmi reformprogramok, javaslatok közvetlenül nem erre a tapasztalatra reflektálva születtek. Ily módon az 1831-es kolerajárvány nem csupán a formálódó reformellenzék megyei védekezésben részt vevő tagjai számára bizonyult meghatározónak, de egyúttal egy olyan, társadalmi tekintetben merevebb és hagyománykövetőbb gondolkodású jómódú birtokos nemesre nézve is, mint Kisfaludy Sándor.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)

IV.1.a. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek, 1555–1848.

IV.1.b. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok, 1614–1848.

IV.11.c. Zala vármegye tisztí főorvosának iratai. Kolerabizottság iratai (Jegyzőkönyv és iratok).

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Könyvtára, Kézirattár (MTA KIK Kt)

Ms 556/2. Kisfaludy Sándor levelei az 1831. évi koleráról. Bevezetéssel ellátta és kiadja: Fára József.

Angyal Dávid (szerk.) 1893: *Kisfaludy Sándor minden munkái*. VIII. Budapest.

Balásházy János 1832: *Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása*. Pest.

Gálos Rezső (szerk.) 1931: *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*. Győr.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Angelovics Helga 2015: Vay Miklós királyi biztosi működése a koleralázadás idején (1831). In: Ternováczy Bálint (szerk.): *Opuscula historica I. Történeti tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös Konferenciáról*. Budapest, 75–96.

¹⁰⁴ Gergely 1980: 677.

- Barta István 1961: Az 1831. évi pesti koleramozgalom. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XIV. Budapest, 445–471.
- Barta István 1966: *A fiatal Kossuth Lajos*. Budapest.
- Bergien, Rüdiger – Pröve, Ralf 2010: Militärische Mobilisierung, gesellschaftliche Ordnung und politische Partizipation: Eine Einleitung. In: Bergien, Rüdiger – Pröve, Ralf (Hg.): *Spießler, Patrioten, Revolutionäre: Militärische Mobilisierung und gesellschaftliche Ordnung in der Neuzeit*. Göttingen, 11–27.
- Bodnár Krisztián 2016: „... ki fog felelet terhével tartozni, a Tekintetes Úr kétség kívül tudni méltóztatik”. Kossuth Lajos és a sátoraljaújhelyi kolerabizottság tagjainak kollektív lemondása 1831-ben. *Történelmi Szemle* (58.) 2. 303–314.
- Czapáry László (szerk.) 1900: *Vörösmarty emlékkönyve*. Székesfehérvár.
- Czigány László 1985: Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. In: Degré Alajos – Halász Imre (szerk.): *Zalai Gyűjtemény* 21. Zalaegerszeg, 79–91.
- Dávid Zoltán 1984: Az 1831. évi kolera pusztítása Veszprém megyében. In: Kredics László (szerk.): *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) Veszprém, 293–312.
- Degré Alajos 1974: Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében. *Irodalomtörténeti Közlemények* (78.) 3. 342–348.
- Erdmann Gyula 1989: *Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836*. Miskolc.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest.
- Gergely András 1980: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 5/2. kötet. Budapest, 669–787.
- Gyalui Farkas 1941: *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Kolozsvár.
- Havasdi József 2011: *Duna menti zárvonalak az 1831. évi kolerajárvány idején Dél-Dunántúlon*. (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Hudi József 1995: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: Oláh Miklós (szerk.): *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Veszprém, 25–61.
- Kiss László 2020: Diskurzus a kolera ragályosságáról az Orvosi Társban – hatása a Semmelweis-tan elfogadására. *Orvosi Hetilap* (161.) 36. 1534–1536.
- Molnár András 2000: Zala megye közigazgatása 1790–1849. In: Molnár András (szerk.): *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalaegerszeg, 61–79.
- Molnár András (szerk.) 2000: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalaegerszeg.
- Molnár András 2003: *A fiatal Deák Ferenc*. Budapest.
- Pröve, Ralf 2000: *Stadtgemeindlicher Republikanismus und die »Macht des Volkes«*. *Civile Ordnungsformationen und kommunale Leitbilder politischer Partizipation*. Göttingen.
- Tilkovszky Lóránt 1955: *Az 1831. évi parasztfelkelés*. Budapest.
- Tilkovszky Lóránt 1962: Balásházy János élete és munkássága. *Századok* (96.) 3–4. 409–439.
- Tóth Kálmán 2020: *Az 1831-es kolerajárvány politikai eszmetörténeti tanulságai*. (Kézirat.) https://pak.uni-nke.hu/document/pak-uni-nke-hu/cholera1831_20200707.pdf – utolsó letöltés: 2020. szeptember 15.